

Pataqueiras e *Radieschen*: fraseoloxía da morte en alemán e galego

'Pataqueiras' and 'Radieschen': Phraseology of death in German and Galician

Patricia Buján Otero¹

Universidade de Vigo

buxan@uvigo.es

Resumo: O obxectivo deste traballo é describir os campos icónicos máis produtivos e rastrexar a ligazón cultural que ten a fraseoloxía do alemán e do galego no campo semántico da morte e buscar converxencias e diverxencias. A partir dunha clasificación flexible de bloques referenciais e dominios fonte, sinalamos diferentes tipos de motivación semántica, nomeadamente, modelos metafóricos, metonímicos e simbólicos.

Palabras clave: fraseoloxía, lingüística cognitiva, motivación, metáfora, metonimia, morte.

Abstract: *The aim of this paper is to describe productive iconic fields and trace cultural-boundness in Galician and German phraseology within the semantic field DEATH, detecting convergences and divergences. From a flexible classification into referential complexes and source domains, different types of semantic motivation arise, specially, metaphorical, metonymical and symbolic.*

Keywords: *phraseology, cognitive linguistics, motivation, metaphor, metonymy, death.*

Data de recepción 16/11/2012. Data de aceptación 22/11/2012.

¹ A autora forma parte do grupo de investigación FRASESPAL. Este artigo xurdiu no marco do proxecto de investigación FRASESPAL financiado con fondos FEDER e subvencionado polo Ministerio de Educación y Ciencia (HUM2007-62198/FILO). Trátase dun estudo interlingüístico de fraseoloxía hispano-alemá, dirixido pola profesora titular Carmen Mellado Blanco na Universidade de Santiago de Compostela.

1. Introducción

É común que os falantes dunha lingua consideren que as imaxes da súa lingua son exclusivas, creacións propias e particulares, nas que fica reflectido parte do seu ser como cultura. E así pode ser na superficie. No entanto, cando imos a un nivel máis fondo e nos comparamos cos outros, atopamos que hai partes da vida humana que conceptualizamos de forma semellante e que, no fondo, o grao de converxencia é maior do que esperamos. Con esta idea nace unha análise como a que aquí presentamos, debedora dunha tradición investigadora recente en termos de rigorosidade, pero frutífera, nos estudos fraseolóxicos. O obxectivo é describir que imaxes se dan de xeito destacado e que mecanismos relacionan o significado literal co significado figurado en fraseoloxismos do campo da morte en alemán e galego (en definitiva, estudar a súa motivación semántica).

A análise enmárcase dentro da lingüística cognitiva e da semántica. A lingüística cognitiva estuda fundamentalmente o modo en que o coñecemento lingüístico se adquire, organiza e almacena na memoria, así como de que xeito se activa, tanto para a produción como para a recepción (Schwarz-Friesel 2004: 83). Destes, o noso estudo atinxe sobre todo aos mecanismos de organización e almacenamento. Un dos principais supostos da lingüística cognitiva é que todo o coñecemento queda almacenado en forma de representacións mentais. Un dos métodos para o estudo da fraseoloxía aplicando este enfoque, que é o que empregamos neste caso e que máis adiante describimos, é determinar padróns de imaxes ou estruturas figurativas a partir de listaxes de fraseoloxismos do mesmo campo conceptual.

Esperamos contribuír con este traballo a unha cuestión máis xeral como a que formula Sabban (2007: 600): como os obxectos e dominios da experiencia dunha cultura se reflicten na súa fraseoloxía. Ou, como sinalarían Dobrovól'skij/Piirainen (2009), determinar de que elementos se conforma o denominado lexicón mental dos falantes, para o que a fraseoloxía constitúe un dominio privilexiado dende o que profundar en como os falantes conceptualizan o mundo.

Este traballo apóiase nun traballo previo (Buján 2010) sobre a motivación metonímica da fraseoloxía do campo MORRER en galego, se ben neste caso ampliamos o estudo a outros tipos de motivación (metafórica e simbólica) e incluimos ademais o contraste co alemán. Así mesmo, enmárcase dentro da investigación desenvolvida no grupo de investigación FRASESPAL.

A elección deste campo semántico, o da morte, vén determinada polo presuposto de que será un campo rico en fraseoloxía dado o achegamento tradicional á morte como un tabú e, polo tanto, como ámbito que se presta ás alternativas expresivas, ás variantes sinonímicas con diferentes graos de intercambiabilidade. Estas alternativas poden ter valor eufemístico (para suavizar a recepción, particularmente cando se fai referencia ao falecemento dun ser querido ou á morte de alguén en circunstancias tráxicas), valor disfemístico (para banalizar ou restar gravidade á morte, a miúdo con fin humorístico) ou un mero valor estilístico, que na maioría dos casos aporta formalismo ou grandilocuencia.

Porén, non é obxectivo estudar en que medida o campo semántico da morte se presta máis nunha comunidade lingüística ou noutra ao eufemismo ou disfemismo (*vid.* a este respecto Mellado 2012 para o contraste entre o alemán e o español, e Montero 1981: 117-130 para o galego). Isto si sería un aspecto de ligazón cultural da fraseoloxía interesante, mais este tipo de análise requiriría botar man dun abano máis amplo de formas lingüísticas e expresivas (monolexemas, discurso “libre” etcétera), así como de metodoloxías de análise do discurso e lingüística de corpus, estudando como se comportan as unidades na súa contorna natural (o discurso), polo que excedería o ámbito que nos propoñemos. Sirva como pequeno exemplo dos diferentes valores estilístico-pragmáticos dunha mesma locución segundo contexto e intención do falante os seguintes casos localizados no CORGA para o fraseoloxismo *pasar a mellor vida*:

«Estiven orando na sepultura dun amigo que **pasou a mellor vida**, e o único libro que comigo vai, e un dos seus poemas que está na miña alforxa.» (*Tránsito dos gramáticos*, Marilar Aleixandre, 1993)

«Mentres as dúas primeiras son aloumiñadas pola prensa, e cada unha no seu momento foi presentada en sociedade como un aquel do outro mundo xunto a seus pais putativos, Parrula **pasou a mellor vida**, a que a encefalopatía esponxiforme lle tiña preparada, no medio da polémica, sen apoios e incinerada para non deixar rastro do seu paso por España.» (*O Correo Galego*, Carmen Ferreras, 2000-12-06/51)

En ambos os dous casos, observamos un ton formal na expresión e na escolla do fraseoloxismo. No segundo caso, porén, prodúcese unha transformación, e o ton formal contribúe a acentuar a intención irónica, convertendo en motivo de risa a referencia á primeira vítima bovina do mal das vacas tolas en España.

2. Material de estudo

O material empregado para a análise está formado por locucións verbais co significado ‘morrer’ e ‘estar morto’ en galego e en alemán que presenten algunha forma de significado translaticio. Todos os frasesmas estudados son de tipo referencial (fronte aos comunicativos e estruturais, *apud* Burger 2003), é dicir, serven para categorizar e avaliar o mundo, “and as such may be said to constitute conceptual and evaluative linguistic routines, contributing, ultimately, to the expression as well as formation of a world-view” (Sabban 2007: 591).

O corpus galego está formado por 124 unidades. Todos os fraseoloxismos co significado ‘morrer’ foron tomados da base de datos do Tesouro de Fraseoloxía Galega. Os demais, extraéronse de *Así falan os galegos* (López Taboada/Soto Arias 1995). Para o corpus alemán, seleccionáronse as entradas correspondentes aos campos M.5.1 (“Expresións para morrer en xeral”) e M.7 (“Estar xa morto”) do tesouro onomasiolóxico elaborado polo grupo de investigación FRASESPAL; destes elimináronse aqueles que facían referencia a formas de morrer, por exemplo, *sein Grab in den Wellen finden* (‘atopar a súa tumba nas ondas’), *an Entkräftung sterben* (‘morrer de falta de forzas’) ou *in fremder Erde ruhen* (‘repousar en terra allea’). O número total de fraseoloxismos alemáns é de 106.

O noso corpus está formado por bloques de sinónimos que na maioría dos casos son variantes con distribución complementaria (Penadés 2007), xa que o significado denotativo é o mesmo, mais presentan restricións sintagmáticas ou preferencias contextuais, fronte ás variantes libres, que son intercambiabes en calquera contexto. Unha interesante liña de estudo, neste caso, é documentar e analizar esas restricións a partir dos usos reais dos fraseoloxismos, observando o seu comportamento no que sería o seu ecosistema.

Traballar con formas lexicalizadas, rexistradas nos dicionarios, e tentar analízalas dende unha perspectiva cultural sincrónica supón unha importante eiva que nos gustaría indicar, especialmente para o campo conceptual que nos ocupa. Constátase ao longo do século pasado e recentemente un cambio de sensibilidade con respecto á morte e de percepción da dor, así como dos costumes funerarios. Nas últimas décadas, a vivencia e experiencia directas da morte (fronte á vivencia mediada a través da literatura, a televisión, os medios de comunicación...) sufriron cambios: pasamos do retrato fotográfico fúnebre, como os ben coñecidos de Ramón Caamaño, Maximino Reboredo e Virxilio Viéitez, a non querer ver os mortos e optar pola incineración; pasamos do encontro tras o enterro de todos os achegados, familiares, amigos e veciñanza para unha comida, ao encontro só no tanatorio e a reclusión cos máis próximos despois do enterro ou da incineración; pasamos do medo a morrer en si a un incremento considerable da esperanza de vida que dá paso ao medo a que o sufrimento e a dependencia se prolonguen no tempo, a non valerse até o último momento; da presenza marcada da relixión cristiá e dos seus representantes, a unha secularización da vida pública. A morte é considerada un suceso privado, e coincidimos con Gondar (1987: 7) en que “de sorte que logo dun brevísimo período de ‘dó’ espérase [sic] que a persoa afectada se comporte do mesmo xeito que calquera outra que non tivera [sic] que pasar por ese trance”. Este paso é se cadra máis recente no caso de Galicia ca no caso das culturas xermanoparlantes. En xeral, non podemos xa afirmar que falar da morte sexa un tema tabú, polo que os fraseoloxismos que naceron para darlle voltas ao innomeable adquiren agora un valor distinto, ou xorden novas formas de expresión que, para o caso que nos ocupa, aínda non están lexicalizadas e, polo tanto, non se inclúen no estudo. Moitos destes cambios tampouco quedan apenas reflectidos no material de estudo. Boa mostra disto é o corpus ampliado de fraseoloxismos co significado de ‘morrer’ e ‘estar morto’ que emprega no seu estudo Mellado (2012) a partir de Piirainen (2002): unidades non lexicalizadas, tomadas de enquisas realizadas a falantes, e que dan conta do cambio, e cuxo interese é aínda maior ao recoñecermos nelas novas creacións (que ás veces mesmo semellan creacións individuais) asentadas en padróns de motivación das formas lexicalizadas (vid. máis adiante 5.1 “Deixar de realizar unha actividade”).

3. Marco teórico: a motivación e tipos de motivación

Comentabamos ao comezo que o obxectivo é estudar a motivación semántica. Mais, que entendemos por motivación en fraseoloxía? Cando nos encontramos con formas lingüísticas que presentan un significado translático, entendemos por motivación a relación que se establece entre os dous niveis conceptuais da forma, nomeadamente,

entre o significado lexicalizado, figurado ou translaticio, e a imaxe que evoca a lectura literal da unidade. Noutras palabras:

die intuitiv nachvollziehbare Zuordnung der Form (der lexikalischen Struktur) eines Idioms zu seiner lexikalisierten Bedeutung (seiner konzeptuellen Repräsentation im Lexikon) [...]. (Dobrovolskij/Piirainen 2009: 17)

Procuramos daquela as ligazóns que unen os dous niveis, as interfaces ou puntos de unión entre estes niveis. Como tamén xa adiantamos na introdución —e como é coñecido polos traballos que se fan nesta liña de investigación—, atopamos estruturas relacionais que se repiten e que veñen condicionadas por diferentes elementos, como a simboloxía, a intertextualidade, a experiencia material etcétera, se ben na maioría dos casos son fenómenos culturais (Dobrovolskij/Piirainen 2009: 18).

É importante aclarar que cando falamos de motivación non nos estamos a referir á etimoloxía ou orixe do fraseoloxismo: o estudo abórdase dende unha perspectiva sincrónica, da percepción actual para os falantes de agora.

O estudo da motivación semántica é parte importante das investigacións en fraseoloxía dende hai aproximadamente unha década. Isto viuse favorecido, entre outros aspectos, pola evolución das ferramentas de análise de lingüística cognitiva de que dispomos, mais tamén polas posibilidades que nos ofrece, sobre todo, para desenvolver ferramentas para a didáctica e a aprendizaxe de linguas estranxeiras, e que posiblemente vaia medrando en relevancia se atendemos á evolución da percepción humana, aparentemente cada vez máis visual e icónica, condicionada pola popularización de tecnoloxías de soporte fundamentalmente gráfico (particularmente, de base icónica e simbólica). Esta iconicidade tamén ten a capacidade de crear emocións, e as ligazóns emocionais facilitan a aprendizaxe. Crear emocións na aprendizaxe é fundamental, e unha forma de crear estas emocións é mediante unha aprendizaxe asociativa, que no caso da fraseoloxía podemos empregar en diferentes niveis, mais sobre todo no da relación imaxe-unidade.

4. Metodoloxía

Para a análise, procedemos indutivamente a partir das unidades clasificándoas conforme aos complexos referenciais (*Themenkomplexe*) e dominios fonte, é dicir, a partir da observación das unidades e da determinación das imaxes subxacentes comezamos a ver os padróns que nos permitirían clasificalas. Unha vez establecidos os complexos referenciais e clasificadas as unidades dentro de cada complexo, analizamos as imaxes conforme á proposta de tipos de motivación que fan Dobrovolskij e Piirainen (2009: 17 e ss.). Malia que non é unha tipoloxía pechada, como sinalan os propios autores, resulta bastante completa e operativa. Engadimos, no entanto, como clase de motivación diferenciada a motivación metonímica, que os autores inclúen dentro da metafórica. Con respecto á relación entre metonimia e metáfora, é abundosa a literatura do eido cognitivista en que se discute a pertinencia de englobar nun único mecanismo ambos os tipos de motivación ou de diferenciais (cf. Burger 2007: 99 e ss.; Dirven/Pörings 2002). En ambos os casos, prodúcese a proxección dun dominio conceptual fonte noutro dominio meta, mais no caso da metáfora os dous dominios

pertencen a marcos (ou *frames*) distintos, mentres que, na metonimia, a translación prodúcese dentro do mesmo marco (*vid.* tamén Dobrovol'skij/Piirainen 2009: 26), polo que se prefire empregar o concepto de contigüidade (fronte ao de proxección ou extensión). Sen afondar nas distintas disquisicións teóricas, consideramos que a distinción clásica herdada da retórica é práctica, polo que tamén as tratamos de xeito diferenciado.

Como xa apuntamos, a relación metafórica baséase nunha semellanza entre dous elementos de diferentes marcos; denominamos a estes conceptos dominio fonte e dominio termo. Esa semellanza pode estar estereotipada ou ser creada ex profeso. Tradicionalmente, a metáfora era considerada un tropo, un recurso retórico empregado de forma intencionada, mais na lingüística cognitiva, dende principios dos anos 80, a metáfora adquire un papel fundamental e os diversos traballos de base empírica que existen amosan como, en realidade, a metáfora é un proceso cognitivo propio do ser humano, un mecanismo co que se afronta a reflexión sobre o mundo a partir doutros sistemas; as metáforas son variantes expresivas de uso diario, e responden en moitos casos a estruturas mentais.

Dentro das metáforas distinguimos entre as metáforas conceptuais e as baseadas en *frames*. O primeiro tipo xorde no marco teórico desenvolvido por Lakoff e Johnson da teoría cognitiva da metáfora. Esta teoría supón un elevado grao de abstracción e permítenos detectar aspectos compartidos e puntos de intersección entre expresións metafóricas que, de non facelo así, non serían recoñecibles por se basearen en diferentes imaxes (por exemplo, O BO É ARRIBA e O MALO É ABAIXO, como metáfora orientacional; ou O COÑECEMENTO É LUZ, como metáfora ontolóxica). As metáforas conceptuais baséanse en aspectos de percepción, como o espazo, a orientación ou a luz, e dan lugar a modelos metafóricos que están no sistema conceptual do falante. Dobrovol'skij e Piirainen (2009: 23) sinalan dúas vantaxes da teoría cognitiva da metáfora: por unha banda, permiten cubrir propiedades sistemáticas e regulares da linguaxe figurada (“*bildliche Sprache*”) e conformar clústeres; por outra, permitirían comprobar determinadas hipóteses sobre as características do lexicón mental. Porén, non ofrece un mecanismo para describir de modo completo cada expresión con base figurativa, e require un grao de abstracción elevado, o que dificulta a súa comprensión. Ademais, o feito de obviar a imaxe individual resulta restritivo, xa que en moitos casos é esta imaxe a portadora da carga semántica, pragmática e, por veces, mesmo sintáctica do fraseoloxismo. En todo caso, pode sinalar a dirección xeral de proxección dende o dominio de partida ao de chegada.

Máis práctica a nivel de percepción, resulta, no entanto, a motivación metafórica baseada en *frames*. Os *frames* están formados por *slots*, que se corresponden cos participantes e compoñentes dunha situación determinada. Conforme sinalan Baranov e Dobrovol'skij en diferentes traballos en que explican o que eles denominan *cognitive modelling of idiom semantics*, estes *slots* non teñen que aparecer explícitos na propia estrutura lexical do fraseoloxismo para que se active o *frame* (*apud* Dobrovol'skij/Piirainen 2009: 26).

Na motivación simbólica é onde máis claramente apreciaremos a ligazón cultural dos fraseoloxismos. Neste caso, a relación que se dá entre os dous niveis conceptuais non se debe a unha semellanza (metáfora) nin á contigüidade (metonimia), senón a convencións transmitidas pola cultura. A motivación simbólica non se produce en toda a unidade, senón nun dos seus constituíntes que é o que leva a carga simbólica e o que fai que se activen as estruturas de coñecemento de semiótica cultural.

Outros tipos de motivación son a intertextual e diferentes mecanismos que non son de natureza semántica, como os xogos de palabras. A súa presenza no noso material de estudo é irrelevante en termos cuantitativos, mais si o son cualitativamente, polo que as mencionaremos nun último apartado.

Malia esta distinción, cómpre termos presente que en numerosos casos se produce un solapamento de motivacións, é dicir, hai fraseoloxismos cuxa motivación responde a diferentes mecanismos. Estes, ademais, poden darse en toda a unidade fraseolóxica ou só nun dos elementos (isto adoita acontecer cos símbolos, aínda que tamén cos outros tipos, como veremos). Describilos todos excedería o espazo aquí reservado, polo que, na presentación de resultados que agora segue, limitáronos a indicar cales son os mecanismos principais e a describir en detalle só aqueles casos de solapamento máis curiosos, sobre todo cando o son no contraste entre as dúas linguas.

Porén, antes de seguir, cómpre facer unha advertencia previa. Son consciente dos riscos ligados aos procedementos da lingüística cognitiva na análise da motivación, nomeadamente, o risco de subxectividade na determinación de dominios fonte e meta ou no predominio dun dos mecanismos cognitivos de motivación fronte aos outros. De feito, se comparamos con traballos da mesma liña de investigación, atoparemos diferentes formas de organizar os complexos temáticos. No entanto, cómpre observar este tipo de estudos como propostas de categorizacións flexibles, cuxo obxectivo non é establecer taxonomías, senón identificar padróns de imaxes no plano literal e explicar a súa relación coa semántica.

5. Clasificación do material e primeiros resultados

Ordenamos a presentación dos resultados polos dominios fonte ou complexos referenciais.

5.1. Deixar de realizar unha actividade ou finalización das actividades

Este ámbito abrangue actividades relacionadas con funcións e necesidades físicas (1), como respirar, oír ou comer; capacidades do ser humano (2), como a fala e o entendemento; sensacións (3) e actividades profesionais (4).

(1a) *esquecerse de respirar; esquecerse de tirar polo folgo; perder a culler; irselle a chave da despensa a alguén*

(1b) *keinen Hahn mehr krähen hören* ('non oír xa cantar ningún galo'); *den Löffel abgeben* ('entregar a culler')

(2a) *non acordar máis; quedar sen piar; dicir as últimas; non contar o conto; non contalo*

(2b) *keinen Mucks/Pieps mehr von sich geben* ('non emitir chío/pitido ningún')

(3a) *devalar as dores para sempre*

(3b) *jm. tut kein Zahn mehr weh* ('a alguén xa non lle doe ningún dente'); *von seinem/seinen Leiden erlöst sein* ('quedar liberado das súas dores')

(4a) *deixar/pasar a ferramenta; encartar a gaita*

(4b) *der Tod nimmt jmdm. die Feder aus der Hand* ('a morte retíralle a pluma da man a alguén'); *der Tod nimmt jmdm. den Pinsel aus der Hand* ('a morte retíralle o pincel da man a alguén')

Aquí hai unha patente relación de contigüidade causa-efecto, polo que a motivación é de base metonímica. Este complexo presenta unha gran rendibilidade na lingua alemá, a teor do estudo de Piirainen (2002: 224-227), que recolle numerosas variantes non-institucionalizadas co significado 'estar morto' que se apoian neste modelo. Trátase de expresións como *er zählt keine Steuer mehr* ('xa non paga impostos'), *er kauft nicht mehr bei Aldi ein* ('xa non fai a compra en Aldi'), *ihn drückt kein Schuh mehr* ('xa non lle aperta o zapato') etcétera.

5.2. Descomposición do cadáver

Particularmente rico en galego, pero tamén presente en alemán, é a motivación de base metonímica relacionada coa descomposición do cadáver (5), e especialmente as propiedades fertilizantes da materia orgánica en descomposición²:

(5a) *ir dar esterco; ir dar fentos; ir criar fentos/herbas/malvas; criar herba; criar malvas; estercar cebolas; tornarse terra; adubar a terra; dar o chicho; darlles de comer aos bichocos/roncos*

(5b) *die Blumen düngen* ('estercar as flores'); *einen Garten auf dem Bauch haben* ('ter un xardín no bandullo')

Na referencia ás malvas hai un solapamento co punto 5.4 do ámbito referencial do cemiterio, xa que as malvas son flores ventureiras que medran sen seren plantadas nin sementadas, polo que podían verse nos antigos cemiterios situados nos adros das igrexas non formados por nichos. Do mesmo xeito poden actuar as referencias á herba, xa que ese tipo de camposantos eran de terra.

5.3. Referencias ao enterro

Nas referencias ás prácticas funerarias distinguimos dous bloques fundamentais: por unha banda, o formado polas referencias á sepultura e ao feito de estar sepultado; por outra, os costumes do enterro.

Dentro do bloque de imaxes que aluden ao feito de ser soterrado ('morrer') ou estar soterrado ('estar morto') atopamos a un tempo diferentes grupos referenciais: á terra que cobre a sepultura (6), á herba e outras plantas que están sobre esa terra (7), á sepultura como o buraco (8); e un caso especial (9).

² Piirainen (2002: 229) relaciona estas imaxes co cemiterio como dominio fonte.

(6a) *comer terra; comer miñoca; tomar un baño de terra; ir cavar cos ombros; ir para debaixo dos terróns; dar o corpo á terra fría; ir á terra; ir para os bichiños*
(6b) *unter die Erde kommen* ('ir baixo a terra'); *unter der Erde liegen* ('repousar baixo terra'); *jn. deckt (schon) die kühle Erde* ('a terra fría (xa) cobre a alguén')

(7a) *ir para a pataqueira*

(7b) *jmdn. deckt schon der grüne Rasen (zu)* ('a herba verde xa cobre a alguén'); *sich schon die Radieschen von unten ansehen* ('observar xa os ravos dende abaixo'); *den Rasen von unten besehen* ('ver a herba dende abaixo')

(8a) *dar co cu no tego; ir para o buraco/burato; estar encoveirado; estar no urco; ir ao ichó*

(8b) *ins Grab sinken* ('afundir na sepultura'); *ins Gras beißen* ('meterlle o dente á sepultura'); *in die Grube fahren* ('viaxar á cova')

(9a) *ir para o ceo das toupas; ir para a gloria dos ratos*

A motivación fundamental en todas elas é de base metonímica, xa que hai unha contigüidade causa-efecto (morrer > ser soterrado). Na maioría interveñen, no entanto, outras motivacións, como a metáfora no nivel dun compoñente como, por exemplo, en *ir para a pataqueira*, o substantivo "pataqueira" no canto de "terra", ou no nivel de toda a unidade como, por exemplo, *sich schon die Radieschen von unten ansehen*. Nestes dous casos, os elementos cos que se realiza a metáfora son distintos, pero comparten características: tanto as patacas coma os ravos son hortalizas que se dan a rente do chan.

Parécennos especialmente interesantes as unidades galegas *ir para o ceo das toupas* e *ir para a gloria dos ratos*, posto que nelas se interrelacionan diferentes mecanismos. Por unha banda, hai un dobre xogo metafórico no que o dominio fonte funciona á vez de dominio meta doutro dominio fonte, conforme ao seguinte esquema:

Dominio fonte > dominio meta: dualismo terra e ceo para o ser humano > dualismo terra e ceo(/gloria) para os ratos e as toupas

Dominio fonte > dominio meta: ceo das toupas/gloria dos ratos > espazo de terra por riba do ataúde

Por outra, existe unha metáfora conceptual de tipo orientacional: O MELLOR É ARRIBA/O PEOR É ABAIXO.

Poderíamos mesmo ver unha motivación simbólica, xa que os ratos e as toupas e, en xeral, os animais que viven baixo terra ou os animais que se arrastran, son pouco apreciados. Ambos relaciónanse ademais con diferentes tipos de danos no ámbito doméstico (a toupa na horta e nos cultivos, e o rato, dentro da casa e espazos de almacenamento).

Fóra deste caso especial, vemos nos demais converxencias entre os dous sistemas fraseolóxicos, que poden ser en todo o fraseoloxismo, como en (6a) *ir á terra* e (6b) *unter die Erde kommen*, ben nun dos elementos (6a) *comer terra* e (8b) *ins Gras beißen* ('meterlle o dente á herba'). Outro elemento converxente é o concepto de frío con valor

simbólico, que transmite incomodidade, inhospitalidade, mesmo soidade: (6a) *dar o corpo á terra fría* e (6b) *jn. deckt (schon) die kühle Erde* ('alguén (xa) está tapado pola terra fría').

Con respecto ao segundo complexo mencionado ao comezo desta subsección, o dos costumes relacionados coas prácticas do enterro, consignamos catro imaxes:

(10a) *ir cos pés para adiante; saír cos pés por diante; saír da casa por pés alleos*

(11a) *acabar nunha hucha de pao; vestir a caixa de piñeiro*

(11b) *das Holzpyjama anziehen* ('vestir o pixama de madeira')

(12a) *darlle ganancia/proveito ao cura*

(13a) *cantar para o carneiro*

De novo, en todos eles a base fundamental é metonímica causa-efecto, pero xogan outras motivacións. Destaca sobre todo en (12) o valor simbólico do elemento "cura", personaxe ao que no cancionero e refraneiro populares se asignan calidades de boa vida, aproveitamento das desgrazas alleas etcétera, polo que ten unha forte ligazón cultural. Quizais xa non se vexa como motivado o fraseoloxismo en (13), dado que xa non é costume ofrecer un xantar ás persoas que asisten ao funeral e o enterro.

5.4. Referencias ao camposanto

Aínda que pouco produtivo con este significado de morrer, si atopamos nas dúas linguas referencias ao camposanto como horto do cura que, neste sentido, para o galego enlaza co último que apuntamos na subsección anterior:

(14a) *ir para onda o cura; irlle contar os pitos ao crego; irlle gardar os pitos ao abade/crego; irlle coidar as galiñas ao cura; coidar os pitos do San Miguel³*

(14b) *beim Pastor im Garten liegen* ('estar deitado no xardín da casa do pastor')

Cómpre recuperar neste punto o fraseoloxismo *ir criar malvas á horta do cura*, un exemplo de solapamento entre dous bloques referenciais. En ambos os casos, a referencia é a casa reitoral, situada a carón da igrexa parroquial e, polo tanto, a carón do cemiterio.

5.5. Reaccións físicas no momento da morte

Este complexo referencial presenta converxencias nas dúas linguas de estudo. Piiirainen (2002: 226) introduce este complexo sinalando que antigamente era costume que a persoa moribunda estivese atendida até o momento da morte polas persoas máis achegadas que en ningún momento a deixaban soa, polo que se observaban e vivían as últimas reaccións fisiolóxicas do corpo e as relacionadas coa agonía. Aínda que é certo que esta experiencia xa non se vive deste xeito na actualidade nas culturas das linguas que aquí estudamos, son imaxes gravadas dalgún modo no inconsciente colectivo, pero que ademais, aínda que non sexa pola vivencia directa, si están presentes nos medios

³ Recollido en San Miguel da Piteira, parroquia do Carballiño.

que nos rodean: no cine, na televisión, no xornalismo, na literatura... Distinguimos tres modelos: último alento (15), espasmos corporais (16) e pechar os ollos (17).

(15a) *entregar o folgo derradeiro, exhalar o último suspiro, dar as boqueadas/os boqueos/as moqueadas*

(15b) *den letzten Atemzug tun* ('facer o último alento'); *den letzten Schnaufer tun* ('facer o último alento'); *den letzten Seufzer ausstoßen/tun* ('expulsar o último suspiro'); *die/seine Seele aushauchen* ('expirar a alma'); *den letzten Hauch von sich geben* ('dar o seu último alento')

(16a) *facer a carantoña; estarricar a pata; estricar a perna; estirar o rabo; estirar a pata por falta de alento; recachar o rabo; aparecer co rabo para arriba; recachar a mazaroca⁴*

(17a) *cerrar o ollo; fechar os ollos; chegarlle a alguén a hora de pechar os ollos*

(17b) *die Augen für immer schließen/zumachen/zutun* ('pechar os ollos para sempre'); *jm. brechen die Augen* ('pórselle os ollos vidrosos a alguén'); *jmds. Augen sind gebrochen* ('os ollos de alguén están vidrosos')

Para o galego cumpriría engadir un cuarto complexo: a perda da calor corporal:

(18a) *arrefecerlle o ceo da boca a alguén; xearlle na boca a alguén; enfriárselle o ceo da boca a alguén*

Aínda que non están presentes no corpus de fraseoloxismos alemáns estudados, queremos sinalar un cuarto complexo que Piirainen (2002: 227) si constata no seu corpus e que denomina "últimas funcións intestinais" ("letzte Darmtätigkeit"), na que se inclúen varios fraseoloxismos con ton humorístico; velaquí algúns:

(19b) *er hat seinen letzten Furz getan* ('botou o seu último peido'); *er hat den letzten Scheiß gelassen* ('deixou saír a última merda'); *er hat seinen letzten Dreck geschissen* ('cagou a súa última merda')

Dentro deste mesmo ámbito debemos sinalar un fraseoloxismo en galego que de por si non constitúe complexo, xa que só hai unha forma recollida:

(20a) *parárselle o corazón a alguén*

De novo a base da motivación é a metonimia nunha relación causa-efecto, mais podemos destacar algúns elementos referenciais adicionais. No caso, por exemplo, das variantes relacionadas co cerramento dos ollos, atoparíamos no fondo a metáfora conceptual de tipo ontolóxico A VIDA É LUZ. Así mesmo, en (16a) as referencias a *rabo*, *pata* e *mazaroca* supoñen unha metáfora do ser humano como animal e, deste xeito, adoptan un valor humorístico que podemos ver en usos coma no seguinte:

⁴ Introducimos aquí este fraseoloxismo coa máxima reserva, pois parécenos dificilmente transparente. A etimoloxía tampouco é clara. Alonso Montero (2009: 15) explica o do xeito seguinte: "En América 'pelar la mazorca'". Porén, o paralelismo con *recachar o rabo*, de uso máis común, fainos dubidar. De feito, en Eladio Rodríguez (1958-1961) ofrécese como significado de "mazaroca": "Llámase también así la cola del zorro".

A súa marida, a Tiolinda, mandábao calar.

—Pecha esa boca do inferno, toleirón. Cando morras, cerrarás os ollos e **estarricarás a pata**.

—Preocúpate máis de ir á misa e de que Deus te colla en boa hora, que falta che vai facer.

—Hai Xesús, Xesús, que diaño de home.

(*Eu tamén fun coas vacas*, Afonso Eiré, 2000, Espiral Maior)

5.6. Dualismo, existencia de dous mundos

O sexto complexo está formado polo dominio fonte da existencia de dous mundos: o dos vivos e o dos mortos (no catolicismo, a “terra” e o “ceo”/“inferno”; aínda que son tres, en realidade só hai dúas alternativas). Xógase neste caso coa metáfora conceptual da viaxe (21) e, dentro deste mesmo complexo metafórico, coa metáfora de cruzar unha fronteira ou unha porta (22) e con referencias a ir ao outro mundo (23) ou abandonar o presente (24).

(21b) *auf die große Reise gehen* (‘facer a gran viaxe’); *die/seine letzte Reise antreten* (‘iniciar a (súa) gran viaxe’); *sich in die ewigen Jagdgründe verabschieden* (‘despedirse para ir ás zonas de caza eternas’); *die Reise ins Jenseits antreten* (‘iniciar a viaxe ao alén’)

(22a) *atrasala; coller o pasaporte; partir deste vale de bágoas*

(22b) *über die Wupper gehen* (‘ir máis aló do río Wupper’); *hinüber sein* (‘estar do outro lado’); *diesem Jammertal Valet/Ade sagen* (‘despedirse deste val de bágoas’)

(23a) *ir ao ceo; ir ao inferno; cambiar de barrio; pasar a mellor vida; ir ao/para o outro mundo; ir á gloria*

(23b) *aus der Welt gehen/scheiden* (‘ir/partir do mundo’); *in die ewigen Jagdgründe eingehen* (‘entrar nas zonas de caza eternas’); *in die Hölle gehen/kommen* (‘ir ao inferno’); *zur Hölle fahren* (‘viaxar ao inferno’); *ins ewige Leben treten* (‘entrar na vida eterna’)

(24a) *partir desta vida; partir deste mundo; partir deste vale de bágoas; abandonar este mundo; deixar esta vida; deixar o mundo; irse da casa; chegar o tempo de durmir fóra*

(24b) *aus der Welt gehen* (‘ir do mundo’)

Neste caso, como xa adiantamos, a motivación fundamental é de tipo metafórico: sobre a metáfora conceptual A VIDA É UNHA VIAXE constrúense diferentes metáforas baseadas en *frames*, como a de cruzar unha fronteira, precisar un pasaporte ou estar en tránsito⁵. Na maioría daqueles casos máis formais ou solemnes súmanse os conceptos das relixións cristiás con forte carga simbólica: o ceo, o inferno, a eternidade (*ins ewige*

⁵ Referímonos nestes caso ao fraseoloxismo *estar en tránsito* co significado de ‘agonizar’ que non forma parte do corpus de estudo, mais si se basea na imaxe da viaxe.

Leben treten), o mundo terreal como un mundo cargado de penas (*partir deste vale de bágoas*).

En liña coa metáfora da existencia de dous mundos (a vida e a morte), o cristianismo ofrece para a vida eterna dúas alternativas á vida terreal atendendo ao comportamento da persoa en vida, conforme ao famoso epitafio “A fin do corpo, esta que vedes; a da alma, segundo obredes”: ceo e inferno. O ceo supón o encontro con Deus (25); o inferno, co demo (26). Este referente é moi produtivo, polo que só reproducimos a seguir algúns casos:

(25a) *ir con Deus; ir cear con Deus; entregarlle a alma a Deus/*al Señor/aos *anxeliños; renderse ao creador...*

(25b) *in die ewige Ruhe eingehen* (‘entrar no descanso eterno’); *ins Jenseits abgerufen/abberufen werden* (‘ser chamado ao alén’); *js. Seele ist (schon) bei Gott* (‘a alma de alguén xa está con deus’)..

(26a) *irllo contar ao demo; levar o demo a alguén*

5.7. Metáforas da vida

Podemos distinguir diferentes metáforas de tipo conceptual para referirse á vida: a vida é luz e, como tal, unha candea (27); a vida é un fío (28). No fondo reside a conceptualización lineal do mundo, cun inicio e unha fin.

(27a) *apagárselle a vida a alg. coma a luz dunha candea; acabárselle a candea a alguén*

(27b) *jmds. Lebenslicht erlischt/ist erloschen* (‘apagouse a luz da vida de alguén’)

(28) *írselle o fío da vida a alguén; cortarlle a liña a alguén*

Así mesmo, a vida ten caducidade, é algo finito, polo que o momento final é a hora derradeira:

(29) *chegarlle a hora a alguén; chegarlle a hora de pechar os ollos a alguén; chegarlle a súa hora (derradeira) a alguén*

(29b) *den letzten Weg gehen; js. Zeit ist gekommen; seinen letzten Gang tun*

Así mesmo, a vida é un ben prezado susceptible de ser perdido:

(30a) *perder a vida*

(30b) *das Leben verlieren*

Neste caso, o valor simbólico está no verbo, e non no elemento substantivo que é o que adoita levar a carga semántica. Un aspecto interesante ademais desta colocación é que presenta unha restrición de uso por tipo de medio común ás dúas linguas: é unha forma neutra, formal, empregada en prensa.

5.8. Outros tipos de motivación

Aínda que a partir dos datos do corpus non podemos concluír que constitúan bloques referenciais ou dominios fonte en si, queremos sinalar dous casos especiais de motivación do corpus: *casar con Pedro Ligón e irse o irmán iniquitate*.

Cremos que no frasema *casar con Pedro Ligón* actúa un tipo especial de motivación: a dos xogos de palabras (Dobrovól'skij/Piirainen 2009: 29). En si, este frasema non se pode interpretar directamente a partir dunha base metafórica, senón a partir dunha semellanza fonética entre *ligón* – *legón* e dun xogo cun nome propio. Porén, aínda que recollido no corpus, non semella ser un fraseoloxismo que aínda estea vivo na fala, polo que resultará difícil afondar na súa motivación sincrónica.

O outro caso é *irse o irmán iniquitate*. A motivación é de tipo intertextual, xa que “iniquitate” procede dos responsos que se botaban polo defunto.

6. Conclusións

A análise dá proba de que hai unha similitude nos mecanismos mentais dos falantes de ambas as linguas para denominar unha realidade, supostamente complexa. Porén, estes mesmos complexos temáticos son os que apreciamos en moitas outras linguas europeas (*vid.* Bierich 1998 para as linguas eslavas, amplamente coincidente, e Mellado 2012 para o alemán e o español), polo que algúns dos fraseoloxismos recollidos serían susceptibles de entrar a formar parte dun corpus de estudo de europeísmos.

Tamén se desprende que o campo temático da morte está estruturado principalmente de forma metonímica, onde a ligazón cultural está presente sobre todo nas referencias ás prácticas funerarias e de enterramento.

No plano contrastivo apenas constatamos diverxencias no primeiro nivel de conceptualización (o dos dominios fonte ou complexos referenciais). Si apreciamos algunhas diverxencias de base simbólica en segundos niveis de conceptualización, por exemplo, no caso da figura do cura co valor simbólico en galego, que non está presente en alemán. Son estes os que presentan unha maior ligazón cultural.

De novo observamos que os modelos icónicos son a base de procesos cognitivos que poden xerar formas adicionais de estrutura similar (mesmo isomórficas), mais non podemos actuar de forma prospectiva prognosticando posibles novas formacións fraseolóxicas. Estes modelos tamén se reproducen na expresión lingüística “non institucionalizada” —como amosa o traballo de Piirainen (2002)— ou diferentes representacións artísticas, o que sostén de novo a tese de que son modelos interiorizados. Interesaría afondar no estudo cara á psicolingüística para determinar en que medida estes modelos forman parte do lexicón mental da comunidade lingüística ou en que medida son aprehendidos a partir da súa aparición nas formas lexicalizadas (como a fraseoloxía). Neste caso, unha análise exhaustiva requiriría non restrinxir a análise ao campo da fraseoloxía. Para aumentar a representatividade cumpriría en estudos posteriores incluír tamén formas monolexicais con valor icónico (*espichala*) e outros campos conceptuais relacionados, como o de “asasinar” (*cfr.*, por exemplo, a relación entre *cambiar de barrio* co significado ‘morrer’ e a locución *mandar a alguén para o outro barrio* co significado ‘asasinar’). Neste estudo posterior tamén se debería traballar cos usos reais dos fraseoloxismos en textos, empregando técnicas de análise de lingüística de corpus, para determinar os potenciais estilísticos dos fraseoloxismos e determinar se existen ligazóns entre a motivación semántica e os valores estilísticos

(como apuntabamos con respecto á “animalización” e o ton humorístico nos fraseoloxismos *recachar o rabo* e similares).

Agradecementos

Desexo agradecer a Xesús Ferro Ruibal, director do proxecto de Fraseoloxía Galega, do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades que puxese ao meu dispor o material necesario para a elaboración do corpus en galego. Así mesmo, agradézolle a Carmen Mellado Blanco, directora do grupo de investigación FRASESPAL, que me facilitase o manuscrito do seu artigo sobre a fraseoloxía da morte en alemán e español.

Referencias bibliográficas

- ALONSO MONTERO, Xesús (2009): “Lingüística da cautela e da expresividade: sinónimos galegos de ‘demo’, ‘morrer’ (‘morte’), ‘porco’, ‘sacerdote’ e ‘sapo’”, en *Madrygal (Madr.)*, 11: 11-17.
- BIERICH, Alexander (1998): “The semantic field of ‘death’ in Czech, Russian, Croatian and Serbian Phraseology”, en DURCO, Peter (ed.): *Europhras '97. Phraseology and Paremiology*. Bratislava: Akademia PZ, 17-23.
- BUJAN OTERO, Patricia (2010): “A motivación de unidades fraseolóxicas: a metonimia. Exemplos do galego”, en REI-DOVAL, Gabriel (ed.): *A lingüística galega desde alén mar*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 237-252.
- BURGER, Harald (2007): “Semantic aspects of phrasems”, en BURGER, Harald; DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij; KÜHN, Peter; NORRICK, Neal (eds.): *Phraseologie: ein internationales Handbuch zeitgenössischen Forschung*. Berlin: Walter de Gruyter, 90-109.
- DIRVEN, René; PÖRINGS, Ralf (eds.) (2002): *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin: de Gruyter.
- DOBROVOL'SKIJ, Dimitrij (1995): *Kognitive Aspekte der Idiom-Semantik. Studien zum Thesaurus deutscher Idiome*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- DOBROVOL'SKIJ, Dimitrij; PIIRAINEN, Elisabeth (2009): *Zur Theorie der Phraseologie. Kognitive und kulturelle Aspekte*. Tübingen: Stauffenburg Verlag.
- GONDAR PORTASANY, Marcial (1987): *A morte*. Sada: Museo do Pobo Galego.
- LÓPEZ TABOADA, Carmen; SOTO ARIAS, M.^a do Rosario (1995): *Así falan os galegos: fraseoloxía da lingua galega, aplicación didáctica*. A Coruña: Galinova.
- MELLADO BLANCO, Carmen (2012): “Dominios fuente en el campo conceptual MORIR en alemán y español: eufemismos y disfemismos” (Inédito).
- MONTERO, Emilio (1981): *El eufemismo en Galicia. Verba, Anuario Galego de Filoloxía*, anexo 17. Santiago de Compostela: Secretariado de Publicacións da Universidade de Santiago.
- PENADÉS MARTÍNEZ, Inmaculada (2007): “Sinonimia y locuciones”, en CANO LÓPEZ, Pablo et alii (eds.): *Actas del VI Congreso de Lingüística General*, vol. II.B. Madrid: Arco/Libros, 2217-2227.

- PIIRAINEN, Elisabeth (2002): “Er zahlt keine Steuern mehr. Phraseologismen für ‘sterben’ in den deutschen Umgangssprachen”, en PIIRAINEN, Elisabeth e PIIRAINEN, Ilpo T. (eds.): *Phraseologie in Raum und Zeit*. Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren, 213-238.
- SABBAN, Annette (2007): “Culture-boundness and problems of cross-cultural phraseology”, en BURGER, Harald; DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij; KÜHN, Peter; NORRICK, Neal (eds.): *Phraseologie: ein internationales Handbuch zeitgenössischen Forschung*. Berlin: Walter de Gruyter, 590-604.
- SCHWARZ-FRIESEL, Monika (2002): “Kognitive Linguistik heute - Metaphernverstehen als Fallbeispiel”, en *Deutsch als Fremdsprache*, Heft 2. 41 Jahrgang, 83-89.